

A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól

Vita a Történettudományi Intézetben

A Történettudományi Intézet szakmai-ideológiai feladatai közt — különösen az MSZMP téziseinek közzététele óta — elsőrendű helyet foglal el a történetírásunkban és történetiszemléletünkben még szép számmal meglevő burzsoá nacionalista maradványok feltárása és felszámolása. E feladat megoldásának egyik lépése volt az a vita, amelyen az Intézet munkatársai Niederhauser Emil referátuma* alapján megbeszélték a kelet-európai népek és országok történeti fejlődésének alapvető sajátosságait.

A vita két tekintetben is hozzájárult a polgári nacionalista szemlélet maradványainak felszámolásához. 1. A történetíróink között még ma is gyakori provinciális szemlélettel szemben rámutatott arra, hogy a magyar történet alapvető problémáit csak egy szélesebb történeti keretbe helyezve, a szomszédos népek és országok történeti fejlődésével összehasonlítva érthetjük meg igazán. 2. Nagymértékben elősegítette a két világháború között létrejött, s különösen a második világháború idején előtérbe nyomuló harmadikutas és nacionalista Kelet-Európa koncepciók marxista értékelésének és bírálatának kialakulását. Zsigmond László helyettes igazgató felszólalásában rámutatott arra, hogy ezek a határozott tartalommal bíró polgári Kelet-Európa koncepciók — amelyek Kelet-Európát egyaránt szembeállították a kapitalista Nyugattal és a szocialista Szovjetunióval — továbbéltek a második világháború után néhány évig idehaza, majd a magyar emigrációban, s 1956 októberében itthon is ismét feleledtek. Vizsgálatuk és bírálatuk alkalmával tehát sohasem szabad szem elől téveszteniünk ezeknek a tudományos köntösbe öltöztetett koncepcióknak az időszerű politikai tartalmát és célját.

Kétségtelen tény, hogy a kelet-európai országok történeti fejlődése számos vonatkozásban eltérő vonásokat mutat fel a klasszikusnak tekintett nyugat-európai fejlődéssel szemben. A kelet-európai — vagy amint Engels nevezte: az Elbán-túli — népek fejlődésének leglényegesebb sajátosságaira először éppen a marxizmus—leninizmus klasszikusai mutattak rá alapvető munkáikban. Az érdekelt népek történészei azonban még nem igen kísérelték meg Marx, Engels és Lenin idevágó elszórt megállapításainak egységes képben való összefoglalását, helyes és jogosult alkalmazásuk területének és határainak megállapítását. Pedig a magyar és külföldi polgári történetírás Kelet-Európa koncepciói helyes értékelésének éppen az lenne az előfeltétele, hogy kialakítsuk a marxista történettudomány álláspontját a kelet-európai népek fejlődésének bizonyos speciális és közös vonásai tekintetében. Niederhauser Emil referá-

* A referátum „Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung” címen megjelent a *Studia Slavica* 1958. évi 3—4. számában, a 359—371. lapokon.

tuma egyike volt az első lépéseknek ebben az irányban. A rövid és summás összefoglalás legfőbb értéke az volt, hogy a fontos problémákat jól kiválasztva és exponálva „adta fel” a vita résztvevőinek. A referátum főbb pontjait — amelyek körül vita alakult ki — a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Kelet-Európa etnikai viszonyainak és feudális államrendszerének kialakulása; a feudalizmus fejlődésének sajátos vonásai a kelet-európai országokban.

2. A fejlődés vonalának megtörése a XV—XVI. század fordulója táján: a török hódítás és Amerika felfedezésének következményei: a soknemzetiségű birodalmak, valamint az Európa nyugati és keleti fele közötti világgazdasági munkamegosztás kialakulása. A kelet-európai országok gazdasági és társadalmi fejlődésének megtorpanása, s ennek következményei: a mezőgazdaság túlsúlya, a második jobbágyság és a majorsági gazdálkodás kialakulása, polgárság, városok és ipar hiánya.

3. A felvilágosodott abszolutizmus állami beavatkozásának szerepe a kapitalizmus csíráinak kialakulásában és a gazdasági-társadalmi fejlődés előmozdításában a kelet-európai országokban.

4. A soknemzetiségű birodalmak kialakulása; a nemzetiségi kérdés és a nemzeti függetlenségi mozgalmak fontos szerepe a kelet-európai népek újabkori történeti fejlődésében.

5. A feudális termelési viszonyok felülről való felszámolása, s ennek következményei: a mezőgazdaság tőkés fejlődésének porosz-típusú útja, valamint a nagyipar fejlődésének és szerkezeti arányainak sajátosságai a kelet-európai országokban.

6. A munkásmozgalom fejlődése és a szocialista forradalmak.

7. A kelet-európai országok fejlődése a két világháború között: a faszálódás okai és társadalmi alapjai.

Ez alkalommal elsősorban a kelet-európai népek feudalizmus-korabeli gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése, valamint a nemzeti mozgalmak problémái körül (1—4. pont) alakult ki élénk és színvonalas vita, ezért a következőkben a vitának erre vonatkozó részét ismertetjük részletesen. Az újabkori fejlődés problémáihoz — az idő előrehaladása miatt — csak néhány rövidebb megjegyzés hangzott el, s mivel ezek a kérdések a jövőben megrendezendő többi vita részletes anyagát fogják képezni, ezekkel majd azok ismertetése alkalmával fogunk részletesebben foglalkozni.

1. A referátum mindenekelőtt vizsgálódásainak területi határait állapította meg: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia nyugati határaitól Európa keleti határáig. E terület határai természetesen változtak az egyes korokban, s ide kell számítani Poroszországot, s a Habsburgmonarchia idején Ausztriát is. Nagyjából ezt értette Engels is az Elbán-túli területeken, amelyeknek fejlődésbeli sajátosságairól többször írt.

A vitában résztvevők többsége elfogadta Katus László álláspontját, amely szerint a Balkán nem sorolható minden fenntartás nélkül Kelet-Európához — legalábbis a kapitalizmus előtti időkben nem —, mivel ott a bizánci, majd a török feudalizmus hatása következtében a kelet-európai országokétól lényegesen eltérő fejlődésbeli sajátságok alakultak ki.

A referátum szerint Kelet-Európa etnikai és politikai arculata az i. u. VI. és X. század között alakult ki, elsősorban a szláv népek betelepülése, ill. vándorlása során. A X—XI. század folyamán jött létre a kelet-európai feudális államrendszer, amely lényegében azonos jellegű volt a nyugat-európaival,

azzal a különbséggel, hogy fejlődése néhány évszázaddal később indult meg. A feudalizmus bizonyos sajátos vonásait a kelet-európai országokban a referátum kizárólag ezzel az elkésett megindulással, időbeli lemaradással magyarázza: a nyugati — elsősorban a klasszikusnak tekintett francia — hűbériség formái és intézményei e késés miatt nem tudtak a kelet-európai országokban kialakulni, s csökevényesek, fejletlenek maradtak. A XIV. és XV. századig azonban a kelet-európai népek fejlődése lényegében minden vonalon (városfejlődés, szabad parasztság kialakulása, a központosított nemzeti államok létrejöttének lehetőségei stb.) (utolérte a Nyugatot, s leküzdötte az elkésett-ségből eredő hátrányokat. Ekkor következett be az a 2. pontban részletesebben tárgyalandó végzetes törés és fejlődésbeli megtorpanás, amely a kelet-európai országokat hátrányos helyzetbe hozta a nyugatiakkal szemben, s ekkor alakult ki az Elbától keletre eső területeknek azon szembenűnő fejlődésbeli sajátosságai, amelyekkel a marxista klasszikusok is ismételten foglalkoztak.

A referátumnak ezzel a koncepciójával többen vitába szálltak. Az első hozzászóló — *Katus László* — hangsúlyozta, hogy a kelet-európai országokban már a korai feudalizmus is olyan sajátos vonásokat mutat fel, amelyek nem írhatók kizárólag az elkésett megindulás, az időbeli lemaradás és a nyugati intézmények csökevényes átvételének számlájára. A kelet-európai népeknél a feudalizmus a nyugat-európaiakétól lényegesen eltérő földrajzi, gazdasági és társadalmi adottságok között alakult ki, s további fejlődése is sok tekintetben eltérő körülmények között, más úton haladt. Szerinte a kelet-európai etnikumok, majd államok kialakulásának időpontját és körülményeit jelentős mértékben befolyásolta a földrajzi helyzet. Kelet-Európa földrajzilag sokkal szervezettebb része az eurázsiai kontinens hatalmas központi tömbjének, mint a nyugat-európai peremterület. A tagoltság hiánya, a kontinentális jelleg, a nagy eurázsiai vegetáció-övezeteknek a benyúlása és a kontinens központja felé való nyitottság mind olyan tényezők, amelyek elsősorban a lovasnomád és az agrártársadalmak fejlődésének kedveztek, s egyúttal megehezítették a sokrétű csereforgalom és a differenciáltabb munkamegosztás kialakítását. Ezek a természeti-földrajzi adottságok tehát bizonyos mértékig befolyásolták a kelet-európai országok gazdasági és társadalmi struktúrájának, termelési viszonyainak alakulását is, különösen a termelőerők fejlődésének kezdetlege-sebb fokán, azaz a bomló nemzetségi társadalom és a korai feudalizmus időszakában. De Európa nemcsak földrajzilag, hanem etnikailag is az eurázsiai kontinens peremterülete volt, amely a kontinens belsejéből egymást követően előre nyomuló néphullámok betelepülése következtében nyerte el végleges etnikai arculatát. Európa keleti fele csak akkor indulhatott meg a határozott etnikai és politikai arculattal rendelkező, önálló történeti tájegységként való kialakulás és megszilárdulás útján, midőn nyugaton ez a folyamat már lezárult. Kelet-Európa évezredekken át csak átvonulási terület volt a nyugatra és délre tartó — elsősorban indo-európai — néphullámok útjában. Végleges etnikai képe csak akkor alakulhatott ki, önálló gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése csak akkor vehette kezdetét, midőn Dél- és Nyugat-Európában a római rabszolgatartó társadalom bomlása során megszilárdultak az etnikai viszonyok, kialakultak a feudális államok, s ezzel a kontinens belsejéből még mindig előrenyomuló népek előtt lezárult a továbbhaladás útja.

Kelet-Európa etnikai képének kirajzolódásáról szól *Bartha Antal* is, pontosabban körvonalazva az indoeurópai népek vándorlásának folyamatát és annak hatását. Véleménye szerint a kontinens belsejéből érkező utolsó nagy

népvándorlási hullámoknak — amelyek a tatárjárással zárultak le — volt döntő szerepük a kelet-európai országok etnikai összetételének kialakulásában.

Katus László kifejtette, hogy a kelet-európai népeknek és államoknak — a nyugat-európaiakhoz viszonyítva — elkészt kialakulása nem tekinthető döntő oknak a fejlődésbeli sajátságok magyarázatánál, mivel ez a földrajzi helyzet — tehát egy másodlagos jelentőségű tényező — szükségszerű következménye volt. Ez a késés tisztán kronologikus jellegű, s nem jelent okvetlenül végzetes fejlődésbeli elmaradottságot. A kelet-európai népek néhány évszázaddal később meginduló feudális fejlődése nem másolta szükségszerűen a nyugatiakét, s a kelet-európai feudális társadalmak sajátos vonásai nem egyszerűen a nyugati hűbéri formáknak és intézményeknek az időhiány miatt ki nem fejlődött esőkevényes utánpótlói. Tagadhatatlan, hogy a kelet-európai országokban lényegében a nyugat-európai feudalizmussal azonos társadalmi-gazdasági formáció jött létre, s annak erős hatása alatt fejlődött. A feudalizmus a kelet-európai országokban azonban mégiscsak *önálló képződmény* volt, amelynek meg voltak a maga önálló gyökerei, összetevői és sajátos fejlődési adottságai. Véleménye szerint *ez a döntő körülmény, s nem az időbeli késés a nyugati országokhoz képest; ti. az a tény, hogy a feudalizmus kialakulása idején a kelet-európai népeknél a termelőerők fejlődésének és a termelési viszonyok alakulásának a nyugat-európaiakétól eltérő előzményei és feltételei voltak adva*, ennek következtében az attól bizonyos fokig eltérő módon alakult is ki, más úton fejlődött, s sajátos formákat és intézményeket produkált.

Nyugat-Európában a feudális termelési rend a rabszolgatartó formáció bomlása következtében alakult ki. Kétségtelen, hogy ebben nagy szerepe volt a germán törzsi-nemzetiségi szervezet bomlásának is, de a nyugati fejlődést mégis csak az határozza meg döntő mértékben, hogy ott nem a feudalizmus volt az osztálytársadalom első formája, hanem ezt megelőzte a rabszolgatartó formáció, tehát az osztálytársadalom a feudalizmus kialakulása idején ott már évezredek tradíciókkal rendelkezett. A nyugat- és dél-európai feudalizmus lényegében az ókori Kelet és a Földközi-tenger partvidéke rabszolgatartó társadalmainak örököse volt, amely egyúttal örökölte azok felhalmozott eredményeit a termelési technika, a társadalomszervezés és a kultúra területén. A fejlett technikát és a differenciált társadalmi munkamegosztást a nyugat- és dél-európai feudalizmus készen kapta elődeitől, s ezt az örökséget a fejlettebb termelési viszonyok lehetőségei között kitűnően tudta hasznosítani, s tovább tudta fejleszteni. Ez a körülmény tette lehetővé azt, hogy Nyugat- és Dél-Európában létrejőjenek az ipari ártermelés egyre fejlettebb formái, előkészítve a tőkés termelőerők kibontakozásának és kapitalista viszonyok kialakulásának útját.

Kelet-Európa népeinél viszont a feudalizmus képviselte az osztálytársadalom első formáját, amely a rabszolgatartó társadalmi formációnak, mint átfogó rendszernek a közbeiktatódása nélkül, közvetlenül a nemzeti társadalom bomlása során alakult ki. A nemzeti rend bomlási folyamata és a feudalizmusba való átmenet a különböző kelet-európai népeknél különböző — tudományosan még nem eléggé tisztázott — típusokat mutatott fel, de a lényeg mindenütt azonos volt. Kétségtelen, hogy egyrészt a szláv nemzeti rendszer bomlása, másrészt pedig a lovas nomád népeknél kialakult sajátos feudális viszonyok döntő szerepet játszottak a feudalizmus kelet-európai formáinak létrejöttében. A referátum által említett speciális vonások — mint például a lépcsőzetes hűbéri hierarchia hiánya, a rendiség, s különösen a köz-

nemesség fontos szerepe a kelet-európai országokban — a hozzászóló nézete szerint nem a nyugati intézmények csökevényes átvételének tekintendők, hanem az említett fejlődésbeli adottságok következményeinek. A magyar köznemesség kialakulását vizsgálva például jól nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a bomló nemzeti társadalom bizonyos szabad rétegei elhelyezkedtek a kialakuló hűbéri társadalmi rendben.

Katus László ezután a *balkáni feudalizmusról* beszélt, amely az európai feudalizmusnak egy külön sajátos fejlődési útját képviseli. Kialakulásában ugyanis a délszláv nemzeti szervezeti bomlása mellett jelentős szerepe volt — Bizáncon keresztül — a rabszolgatartó formáció hatásának is, s ennek következtében ott a kelet-európai országokban ismeretlen intézmények (például a pronioia-pronia rendszer) jöttek létre. A felszólaló — Hajnal István korábbi megállapításaira hivatkozva — elemezte a bizánci feudalizmusnak az európaiaktól eltérő vonásait, hangsúlyozva, hogy az nem annyira a gazdasági-társadalmi struktúrát mélyen átható és minden részében átformáló rendszer volt, mint inkább az állam katonai és fiskális céljait szolgáló politikai jellegű felépítmény, amely alatt a balkáni szlávok nemzeti szervezeti maradványai (a faluközösségek, a bratstovok és zadrugák) az ősi szokásjog által szabályozva továbbéltek. A balkáni fejlődésnek ezeket az európaiaktól eltérő sajátosságait még hangsúlyozottabbá tette a török hódítás a maga ázsiai eredetű feudális rendszerével, amely a török katonai hűbéri szerkezet felépítményét szintén a délszláv ráják vérségi-nemzeti jellegű közösségi intézményeire építette. Mindezen körülmények tekintetbe vétele alapján úgy vélte, hogy a Balkán a kapitalizmus kora előtt nem hozható minden további nélkül közös nevezőre a kelet-európai országok fejlődésével, s még a kapitalizmus fejlődésében is számos eredeti, a kelet-európai országokétól eltérő vonást találhatunk, különösen a mezőgazdaság tőkés fejlődése területén.

Makkai László is azon a véleményen volt, hogy a referátum által túlzottan hangsúlyozott kérdés nem egyszerűen kronológiai probléma, hanem valamiféle minőségi különbséget takar. A kelet-európai országok feudális fejlődése nem egyszerűen a nyugati követte, bizonyos késéssel, hanem számos különböző alapadottság következtében másként alakult, mint az. Hangsúlyozta azonban, hogy egyetemes történeti szempontból a kelet- és nyugat-európai országok feudális rendje lényegileg azonos, elválaszthatatlanul összetartozik és szerves egészet alkot. A nyugati fejlődés alapját a római rabszolgatartó társadalom felbomlási folyamata és a germánoknak ebbe a folyamatba való bekapcsolódása vetette meg. Kelet-Európában viszont a fejlődés a rabszolgatartó társadalom bomlási tényezője nélkül haladt az itt élő népek nemzeti rendjének bomlása felé. A szláv ősközösség bomlását siettetta és módosította a nomád feudalizmusok hatása, s ez magyarázza a feudális földtulajdon sajátos kelet-európai formáinak kialakulását. A nomád népeknél ugyanis a feudális kizsákmányolás speciális formája megelőzi a feudális földtulajdon kialakulását, s ez a körülmény a nomád eredetű vagy nomád uralom alatt élt valamennyi kelet-európai nép feudális fejlődését befolyásolta.

Makkai László szerint a kelet-európai országok középkori fejlődésének egyik főproblémája a *városok* kérdése. A nyugat-európai város a világtörténelemben egyedülálló jelenség: nem a feudális közigazgatás székhelye, hanem olyan sajátos képződmény, amely fokozatosan emancipálta magát, s szembe fordult a rajta kívül élő feudális uralkodó osztállyal. Az európai város a feudális örökkel szemben vívott szabadságharc eredményeképpen született meg.

A nyugat-európai fejlődés szempontjából tulajdonképpen a város és a falu kapcsolatának egyedülálló alakulása volt a döntő jelentőségű. A város a maga speciális módszereivel behatolt a faluba, s hatalmába kerítette annak termékeit és munkaerejét. A kapitalizmus egyedül a nyugat-európai társadalmi fejlődésből fakadhatott igazán bensőleg, mert egyedül itt volt meg a városnak az a struktúrája, amely lehetővé tette a város és a falu viszonyának sajátos, a kapitalista fejlődést előmozdító alakulását.

Kétségtelen, hogy a kelet-európai városok — szemben a keleti, az antik és a bizánci városokkal — lényegében a nyugat-európaiakkal azonos módon alakultak ki. A különbség csak annyi, hogy a kelet-európai városok zöme csak elindult ebben az irányban, de sohasem tudott teljes mértékben megszabadulni a feudális függéstől. Általában a feudalizmus csaknem minden vonatkozásában hangsúlyozni kell azt a körülményt, hogy a kelet-európai országok lényegében és egészében a nyugatiakéval azonos irányban fejlődtek, de csak bizonyos fokig; nem a késés miatt, hanem eltérő adottságaik következtében. Ez egyaránt érvényes a jobbagyság sorsának alakulására, a városfejlődésre, a rendiség kialakulására, valamint a politikai központosításra is.

Paulinyi Oszkár a természeti adottságoknak és a földrajzi helyzetnek fontos szerepére mutatott rá a kelet-európai országok gazdasági és társadalmi viszonyainak kialakulásában, majd rátért a feudalizmus-korabeli társadalmi munkamegosztás részletesebb elemzésére, különös tekintettel a kereskedelem és a városok szerepére. A kelet-európai városok fejlődésében kezdettől (a X—XI. századtól) fogva jelentős szerepet játszott az idegen, túlnyomórészt német kereskedőtőke. Ezek a városok a XII—XIII. századtól kezdve a német kereskedőtőke gócpontjaiként közvetítői voltak a kelet-európai országok gazdasági kizsákmányolásának. Az idegen kereskedőtőke uralma megakadályozta, hogy a kelet-európai városok a hazai ipar gócpontjaivá váljanak, s általában hátráltatta a hazai ipar fejlődését. Illusztrációként bemutatta három magyarországi bányaváros (Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmechánya) XV—XVI. századi iparosodásának struktúráját. Az iparágak kis száma, alacsony kapacitása, a céhesedés kezdetleges foka, a belső piac fejletlensége és tőkeszegénység jellemezték e városok ipari fejlődését. A német kereskedők nagy része az anyaországbeli vállalkozók faktora volt, s közvetítésükkel e városok a németországi kereskedőtőkétől függtek. A kelet-európai országok középkori gazdasági és társadalmi fejlődésének vizsgálatánál tehát számolni kell azzal a ténnyel, hogy ezek a területek jórészt bizonyos „gyarmati” jellegű függésben voltak a német gazdasági élettel szemben.

Paulinyi Oszkár véleményével *Hanák Péter* fordult szembe, aki a német kereskedőtőke kizsákmányoló szerepének és a kelet-európai országok Németországtól való „gyarmati” jellegű függésének általa rajzolt képet kissé túlzottnak tartotta. Véleménye szerint a nyugati telepések szerepe a kelet-európai országokban, s általában a középkori német kolonizáció nem ítéltető meg teljesen azonos módon az újkori gyarmatosítással. A nyugati eredetű kereskedőpolgárság beleilleszkedett a kelet-európai országok társadalmi szerkezetébe. A német kereskedők budai, prágai vagy krakkói polgárokká lettek, s a magyar, cseh vagy lengyel királyi hatalom egyik lőtámaszát jelentették.

2. A legélelkebb és legsokoldalúbb vita a 2. kérdésesorport körül alakult ki, s ez sok tekintetben kapcsolódott az előzőhöz.

Niederhauser Emil referátuma szerint a kelet-európai országok fejlődése a XIV—XV. századra lényegében minden vonalon utolérte a nyugat-euró-

paiakét, leküzdötte az elkészt megindulásból eredő hátrányokat, s létrehozta a kapitalizmus kialakulásának alapvető feltételeit. Ekkor azonban lényeges törés, megtorpanás állott be, amelynek következtében a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés biztató és előremutató elemei túlnyomórészt veszendőbe mentek. Az ily módon fejlődésükben megrekedt kelet-európai országok messze elmaradtak Franciaország, Németalföld és Anglia gyors tőkés fejlődése mögött, s a kialakuló világgazdasági munkamegosztásban az iparosodó Nyugat-Európával szemben a gazdaságilag alárendelt és függő agrárterület szerepét játszották, elmaradt gazdasági-társadalmi szerkezettel, fejletlen polgársággal. Ennek a fejlődésbeli törésnek a következménye volt egyrészt a robotoltató, árutermelő nagybirtok, másrészt az ún. „második jobbágyság” kialakulása, tehát a feudális uralkodó osztályok gazdasági és társadalmi megerősödése, ami még a tőkés fejlődés menetén is éreztette hatását (az ún. „porosztas” fejlődés esetében). A fordulat okaként a referátum két tényezőt emelt ki: a török hódítást és — Amerika felfedezésének következményeként — a világkereskedelem főútvonalainak áttolódását Kelet-Európából az Atlanti-óceán vidékére. Ez a két tényező eredményezte egyrészt a soknemzetiségű birodalmak létrejöttét, másrészt Kelet-Európa országainak gazdasági hanyatlását és átalakulását az iparos és kereskedő Nyugat éléskamrájává.

A vita során felszólalók általában tagadták a referátum által felhozott okok alapvető jelentőségét, másod- vagy harmadrendű fontosságúaknak tartva azokat. A kelet-európai országok kérdéses fejlődésbeli lemaradásának magyarázatára a gazdasági és társadalmi fejlődésben rejlő egyéb okokat hoztak fel, s igen élénk vita alakult ki a különböző földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők szerepét illetően.

Makkai László szerint a török hódítás kétségtelenül súlyos csapást jelentett a kelet-európai népek számára, de éppen ott, ahol a szóban forgó fejlődésbeli sajátságok a legszembetűnőbben bontakoztak ki — tehát a porosz, cseh, lengyel és orosz területeken — a török hódítás legfeljebb csak közvetett formában befolyásolta a történelem alakulását. Ugyanakkor a török terjeszkedés által szintén közvetlenül érintett Olaszországban nyoma sincs „a jobbágyság második kiadásának”. *Bartha Antal* Oroszország, *Hanák Péter* pedig Poroszország esetén bizonyította meggyőzően, hogy a klasszikus úttól eltérő helyi sajátságok a török hódítástól függetlenül alakultak ki.

Ami a referátum által felhozott másik okot illeti, *Makkai László* rámutatott arra, hogy a világkereskedelmi utak eltolódásáról szóló tétel a kelet-európai országokat illetően nyilvánvalóan Marx és Engels bizonyos megjegyzéseinek félreértésén, ill. helytelen alkalmazásán alapul. Kelet-Európában ugyanis az ún. varég-út megszűnése óta nem voltak igazi világkereskedelmi jelentőségű útvonalak. A középkor folyamán Európa fő kereskedelmi útőre az északi és a déli tengeri útvonal volt (a Hanza kereskedők balti útja és az olasz hajósok földközi-tengeri útja), amelyek a XIII. század végén teljes körre zárultak össze; a szárazföldi útvonalak közül pedig a champagnei vásárok útjának (Genova—Flandria) és a Velencét Nürnberggel összekötő alpesi útvonalnak volt nagy jelentősége. Marx és Engels ismert megjegyzései nem a referátum által tárgyalt kelet-európai országokra vonatkoznak, hanem Németországra, amelynek világkereskedelmi szerepére kétségtelen súlyos csapást jelentett Amerika felfedezése és az atlanti hajózás fellendülése.

Makkai László a tárgyalt jelenség okait kutatva rámutatott arra, hogy a XV. század végéig — kisebb eltérésekkel és helyi variációkkal — lényegében

azonos folyamat játszódott le Európa keleti és nyugati felében. A XV—XVI. század fordulóján azonban szétvált a nyugat- és kelet-európai országok fejlődésének útja: ennek oka — véleménye szerint — a nyugat-európai manufaktúra-ipar fejlődésében keresendő, amely a XIV—XV. században érkezett el oda, hogy már nemcsak a két fő iparvidék — Flandria és Észak-Itália — termelt exportra, hanem egyéb ipari vidékek is (a Rajna-vidék, Dél-Németország stb.). A nyugat-európai ipar a technikai színvonal és a produktivitás tekintetében ekkor lépett át fokozatosan a kapitalista szakaszba, hiszen a szétszórt és a centralizált manufaktúrák már a tőkés ipar kezdeteit jelentik. A nyugat-európai manufaktúrák elben az időben exportáruikkal elárasztották egész Európát. S ez nemcsak a textil- és vasárúkra áll, hanem olyan mindennapi használati cikkekre is, mint a fazekasárúk. A másik oldalon viszont ugyanekkor érkezett el a kelet-európai országok parasztsága a fejlődés azon fokára, amikor árutermelővé vált, s nagyobb arányokban kezdett a piacon vásárolni. A hazai ipar nem tudta kielégíteni a növekvő szükségletet, a nyugati manufaktúrák áruai viszont elárasztották Kelet-Európa piacait, ezzel is gátolva a technikai színvonal és a produktivitás tekintetében messze elmaradt hazai ipar további fejlődését.

Makkai László ezután több példával illusztrálta azt a feltűnő technikai színvonalkülönbséget, amely fennállott Nyugat- és Kelet-Európa országai között a XIV—XVIII. században. Magyarországon még a XVIII. század elején sem használtak magas kohót. A bányászat kapitalista fejlődésének megvoltak a lehetőségei, amint ezt a nemesfém bányászat magas technikai és üzemgazdálkodási színvonala mutatja (a Thurzók és a Fuggerek üzei). A vastermelés mégis megmaradt a primitív helyi formák között, mert a nürnbergi és a stájer vas előzönlötte a magyar piacot. Hasonló volt a helyzet a textilipar területén is: Kelet-Európában is ismerték a szövőszéket, de a posztóipar mégsem fejlődhetett jelentős export-iparaggá, még Csehországban sem, ahol pedig a XV. század végén volt valami fellendülés ezen a téren. Kelet-Európa országainak jelentős juhtenyésztése szinte alig produkált gyapjút, s a vlah pásztorok csak brinza készítésére használták a juhokat. A kevés hazai gyapjút csak durvább posztó készítésére használták, igényesebb öltözködéshez még a jobb módú parasztnok is külföldi posztót vásároltak. A kelet-európai országok ipari lemaradásának a technikának és az üzemszervezésnek ez a kezdetleges foka, a kis üzemekben folyó termelés rendkívül alacsony termelékenységű volt az oka. Sopron 1430 körül érte el ipari fejlődésének tetőpontját, azután hanyatlásnak indult. Általában hasonló volt a helyzet Kelet-Európa többi városaiban is: a céhes kisipar maradt az uralkodó akkor is, midőn Nyugaton már csak karbantartó, ill. minőségi iparként szerepelt. Ennek velejárója volt természetesen a polgárság fejletlensége, gazdasági, társadalmi és politikai szerepének jelentéktelen volta.

Makkai László felhívta a figyelmet a majorsági gazdálkodás fontosságára: az, hogy Kelet-Európa országaiban — ha jelentős késéssel is — de mégis kifejlődtek a manufaktúrák, elsősorban annak volt köszönhető, hogy a majorsági gazdálkodás révén lassanként bizonyos tőkék halmozódtak fel.

Katus László csatlakozott Makkai fejtegetéseihez a technikai fejlődés színvonala terén mutatkozó különbségek fontosságát illetően. Véleménye szerint a kelet-európai országok sajátos adottságai (amelyeket az 1. problémakör tárgyalásánál ismertettünk) inkább kedveztek az agrártermelés fejlődésének, sőt túlsúlybajutásának, mint az ipar fellendülésének. Ebben egyaránt szerepe

volt a természeti és gazdaságföldrajzi adottságoknak, valamint a gazdasági-társadalmi struktúrában rejlő tényezőknek. Európa nyugati területein ugyanakkor az iparfejlődésnek voltak ilyen kedvező lehetőségei (ókori technikai örökség stb.). Kétségtelen, hogy a modern mezőgazdaság módszerei a nyugati országokban alakultak ki, de az agrártermelés bizonyos határokon túl való növelésének ott korlátai voltak, s a nyugat-európai országok mezőgazdasága nem tudott lépést tartani a gyorsan szaporodó városi lakosság szükségleteinek növekedésével. A kelet-európai országokban viszont ugyanakkor megvoltak az agrártermelés mennyiségi fokozásának s a növekvő európai szükségleteket kielégítő ártermelés kialakításának lehetőségei, párosulva olyan társadalmi-gazdasági struktúrával, amelynek munkaszervezete elsősorban az agrártermelésre volt beállítva.

Ezek a tényezők, illetve tendenciák már a korai feudalizmus idején is érvényesültek bizonyos mértékig, s ezek eredményeként a XIV—XV. századra a legtöbb kelet-európai országban — elsősorban Magyarországon és Lengyelországban — jelentős mezőgazdasági ártermelés fejlődött ki. A referátumnak azt a tételét, hogy a XV. századra a kelet-európai országokban is létrejöttek a tőkés fejlődés feltételei, elfogadta, de azzal a módosítással, hogy egy, a nyugat-európaiétól bizonyos fokig eltérő úton haladó tőkés fejlődés feltételei. A feudális fejlődésnek a nyugat-európai — klasszikusnak nevezett — típustól csak *eltérő*, de nem csökevényes és végzetesen elmaradott vonásai következtében a kapitalista fejlődés kezdetei is más formában bontakoztak ki, amennyiben a tőkefelhalmozás főforrása a kelet-európai országokban a mezőgazdasági termelés volt, s nem az ipar és a kereskedelem, mint a Nyugaton. A referátum által hangsúlyozott tényezőknek, elsősorban a világgpiaci munkamegosztás kialakulásának a hatása éppen abban nyilvánult meg, hogy ezeket a már korábban is meglévő — de még nem egészségtelen — tendenciákat eltörzította, szélsőséges útra irányította, s a kelet-európai országoknak a nyugatiakkal szemben korábban inkább csak más jellegű, más eredetű és irányú fejlődését valóban megrekedtté, egészségtelenül és torzul egyoldalúvá tette.

Sándor Vilmos a nyugat- és kelet-európai országok közötti eltérések okait kutatva a manufaktúrák fejlődését nem tartotta olyan döntő jelentőségűnek, mint az előtte felszólalók, bár elismerte, hogy a nyugati manufaktúrák nagyarányú export-termelése valóban korlátozó tényezőként hatott a kelet-európai országok ipari fejlődésére. A probléma kulcsa szerinte a tőkefelhalmozás forrásaiban és lehetőségeiben keresendő. Kelet-Európa országaiiban a mezőgazdasági ártermelés és a majorsági gazdálkodás révén halmozódtak fel olyan pénztőkék, amelyek lehetővé tették manufaktúrák alapítását. Nyugat-Európa manufaktúra-iparának kibontakozása viszont nem a majorsági gazdálkodás szegényes felhalmozási lehetőségei alapján, hanem a gyarmati rendszer segítségével ment végbe. *Sándor Vilmos* szerint tehát a *gyarmati rendszer* az a döntő tényező, amelynek megléte, illetve hiánya eltérő útra terelte Nyugat- és Kelet-Európa országainak fejlődését. Ez a különbség nemcsak az eredeti tőkefelhalmozás korában játszott nagy szerepet, hanem később is. A gyarmati terjeszkedés és a világgpiaci kapcsolatok széleskörű kiépítése a tőkés termelési viszonyok uralma idején is a nyugati országok privilégiuma maradt, míg a kelet-európai országok elestek ettől a lehetőségtől.

Az ipari forradalom és a gépi nagyipar kialakulása a XVIII. század végén és a XIX. század elején újabb jelentős lemaradás forrása volt a kelet-európai országok számára. Nem évszázados lemaradásról volt ekkor szó, hanem néhány

évtizednyi eltolódásról a tőkés termelési viszonyok kialakulását illetően. Ez a lemaradás voltaképpen egész Európára érvényes volt Angliával szemben, ahol először bontakoztak ki a gépi nagyipar technikai alapjai és a gyárrendszer körvonalai. Anglia a nagyipari fejlődés területén szerzett néhány évtizedes előnye révén egészen az 1870-es évekig uralkodott ipareikkeivel a világpiacon.

Sándor Vilmos rámutatott arra, hogy a nyugat-európai országokban az ipari fejlődés számára sokkal jelentősebb pénztőke-források álltak rendelkezésre, mint Kelet-Európában. A gyarmati rendszer és a manufaktúra-ipar komoly tőkefelhalmozás forrása volt, s lehetővé tette a gépi nagyipar gyorsabb kibontakozását. A kelet-európai országokban viszont ez a folyamat elsősorban a nyugati tőkebehatolás alapján ment végbe, mivel a belső tőkefelhalmozódás igen kezdetleges volt. A gépi nagyipar kialakulása rendkívüli mértékben elmélyítette az ipar és mezőgazdaság között már korábban is meglévő munkamegosztást. A nyugati ipari országok élelmiszerszükséglete megsokszorozódott, s ez a körülmény egyik döntő ösztönzője volt a kelet-európai agrárfejlődésnek. A nyugati gépi nagyipar gyors fejlődése nyomán bekövetkezett gabonakonjunktúra az Elbától keletre eső területeken már meglévő majorsági gazdálkodás számára lehetővé tette az agrárkapitalizmus porosz útjára való áttérést és a további fejlődést.

Az angol fejlődés elsőlegessége mellett nem volt lehetőség arra, hogy a kelet-európai országok is ugyanazt az utat kövessék: a klasszikus fejlődés ugyanis másutt már nem ismétlődhetett meg, hanem csak egy a klasszikus út hatása alatt álló, másodlagosnak nevezhető fejlődési út bontakozhatott ki nemcsak Kelet-Európában, hanem mindenütt a világon.

Hanák Péter az előző felszólalók által említett tényezőket nem tartotta elegendőnek a kérdéses probléma megmagyarázására. A gazdaságföldrajzi adottságokat hangsúlyozó Katussal szemben azon az állásponton volt, hogy Kelet-Európa nem volt par excellence agrárterület, s a középkori nyugati mezőgazdaság minden tekintetben magasabb fejlettségű volt, mint a kelet-európai. A gyarmatok döntő szerepét — amit Sándor Vilmos hangsúlyozott — Spanyolország példája cáfolja: a spanyol feudalizmus megmerevedett szerkezete nem volt képes felszívni és tőkévé asszimilálni a gyarmatok aranyát. Anglia ipara viszont már akkor is jelentős volt, amikor még nem voltak gyarmatai. Túlzottnak tartotta Makkai álláspontját is a nyugati manufaktúrák export-termelésének következményeit illetően. Véleménye szerint nem a nyugati ipar versenye akadályozta a kelet-európai országok ipari fejlődését. Európa nyugati és keleti része között csak jóval később — a XVII. és XVIII. században — vált a gazdasági kapcsolatok jellegzetes, kialakult formájává az ipari-mezőgazdasági munkamegosztás. Ilyen munkamegosztás a XVI. században létrejött egyrészt a nyugati országok és gyarmataik között, másrészt magukon a fejlettebb nyugat-európai országokon belül. Angliában a földjükről elkergetett parasztok néhány évi kóborlás után felszívódtak az ipari szervezetbe, jelentős lökést adva ezáltal a tőkés fejlődésnek, s kiszélesítve a belső piacot. Magyarországon és Poroszországban viszont — midőn ez a folyamat kisebb méretekben két évszázaddal később ott is elkezdődött — a kisajátított parasztság nem tudott felszívódni a fejletlen városok kezdetleges iparszervezetébe.

Hanák Péter szerint tehát itt keresendő a probléma kulcsa: a város és falu közötti munkamegosztás, s általában a társadalom egész munkaszervezete területén lényeges különbség volt Nyugat- és Kelet-Európa között. A nyugat-

európai népek fejlődése lényegesen fejlettebb alapokon indult meg, a társadalom munkaszervezete jóval fejlettebb, hajlékonyabb, differenciáltabb volt, mint Kelet-Európa országaiban. Ez a fejlett feudális munkaszervezet szolgált bázisul az árutermelés magasabb, átfogóbb, kapitalista jellegű formái számára. A XV. századtól kezdve tehát nem annyira a kelet-európai országok álltak meg a fejlődésben, hanem inkább a nyugat-európai fejlődés lendült előre ugrászerűen, jól kihasználva a gazdasági-társadalmi struktúrában, a munkaszervezetben és a technikai örökségben rejlő kedvező lehetőségeket.

Kolossa Tibor rámutatott arra, hogy ha a földrajzi tényezőknek jelentős szerepük is volt Kelet-Európa etnikai és politikai arculatának kialakításában, a későbbi fejlődés folyamán azonban egyre nagyobb szerep jutott a már lezajlott történelmi fejlődés eredményeinek. A kelet-európai társadalomfejlődés elindult bizonyos irányban, amelyet az előzmények bizonyos mértékig meghatároztak, de azután fokozatosan előtérbe nyomult a történelmi út meghatározó szerepe. Kétségtelen, hogy a kelet-európai országok agrárterületté válásában a korai feudalizmus idején kialakult társadalmi szerkezet meghatározó jelentőségű volt.

Kolossa Tibor felvetette a kérdést: vajon mit az oka annak, hogy a kelet-európai országokban a XV. század folyamán kialakult és általánossá vált a mezőgazdasági árutermelés sajátos formája, a majorsági gazdálkodás? A világpiacon munkamegosztás létrejötté ugyanis nem magyarázza meg kielégítően a kelet-európai agrárszervezetnek ezt a fontos strukturális átalakulását. Ennek okai nyilvánvalóan a kelet-európai társadalmak sajátos szerkezetében keresendők. *Hanák Péter* e kérdéssel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a majorsági gazdálkodás nem önmagában véve és fejlődését tekintve speciális kelet-európai jelenség, hanem csak megmerevedésében. Azt pedig, hogy a majorsági gazdálkodás a kelet-európai országok mezőgazdasági árutermelésének ily megmerevedett, túlélt formáját képviselte, a vita során felmerült tényezők — az ipar fejletlensége, a városok és a polgárság jelentéktelen szerepe, a második jobbágytság és a parasztság földhöz kötése — véleménye szerint kielégítően megmagyarázzák.

A vita során tehát a hozzászólók többsége lényegében azonos álláspontra jutott a nyugat- és kelet-európai országok fejlődése közötti különbségek okait illetően, legfeljebb az egyes felszólalók más-más megfogalmazásban próbálták megközelíteni a problémát. Erre mutatott rá *Makkai László* is, midőn megkísérelte összefoglalni a kérdés körül kialakult vita eredményeit. A látzólag ellentétes álláspontok között korántsem volt oly jelentős eltérés: a különböző felszólalók ugyanis lényegében ugyanazon folyamat különböző, de egymástól elválaszthatatlan oldalait világították meg.

Miben áll tehát lényegében a kelet-európai országok 1500 körül bekövetkezett ún. „lemaradásának” problémája? — tette fel a kérdést *Makkai László*. Az a folyamat, amelynek végére a XVI. században Európa két — egy ipari és egy agrár — félre oszlott (s ezen a megoszláson belül természetesen az agrár fél került gazdaságilag hátrányos helyzetbe), tulajdonképpen a XIV—XV. század fordulója táján vette kezdetét. *Makkai László* egyetértett *Katussal* abban, hogy a kelet-európai országok mezőgazdasága ez idő tájt a nyugatival egyenlő színvonalon állott. A modern mezőgazdaság módszerei Nyugat-Európában is csak a XVI. században alakultak ki, s csak a XVII—XVIII. században terjedtek el általánosan egész Európában. Az európai mezőgazdaságban két forradalom zajlott le: az egyik a IX. században a Karoling biro-

dalomban, a másik a XVI. században Németalföldön. A IX. század agrárforradalma hozta a hármasyomást és a kormánydeszkás, csoroszlyás ekét, s ezt az újítást a XII—XIII. században a kelet-európai országok is átvették. Kelet-Európa tehát ebben az időben az agrárfejlődés tekintetében teljesen felzárkózott Nyugat-Európa mellé, nemcsak az agrotechnika területén, hanem a feudális földtulajdont és a jobbágyviszonyokat illetően is. A kelet-európai országokban a XIV—XV. században nagyarányú mezőgazdasági fellendülés indult meg. A paraszti árutermelésnek ez a fellendülése vetette meg az alapját a mezővárosi szabadparaszti fejlődésnek Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban egyaránt. Ugyanerre az időre esik a nyugati országokban a háziiparnak exportiparrá való átfőrmálódása. A falu fejlődése tehát más irányt vett Európa nyugati és keleti felében. Nálunk a XIV—XV. században a mezőgazdasági árutermelés vált a gazdasági fejlődés klasszikus formájává, Nyugat-Európában viszont még a falvakban is az ipari árutermelés vált uralkodóvá.

Íme az a pont, ahol a két fejlődés elválik. Az „elválás” azonban helytelen és félreérthető megjelölése az itt lejátszódott folyamatnak. Nem arról volt szó ugyanis, mintha Európa keleti és nyugati fele ettől kezdve végzetesen elszakadt volna egymástól. Éppen ellenkezőleg: ekkor olvadt össze a két fél Európává, szerves gazdasági egységgé. Európáról, mint szerves történeti egységről, tulajdonképpen ettől kezdve beszélhetünk, s ezt az egységet éppen az ipari és a mezőgazdasági árutermelés területén bekövetkezett munkamegosztás, a kölcsönös csere hozta létre.

A majorsági gazdálkodás problémájára rátérve Makkai kifejtette, hogy az már korábban is megvolt, de csak a XVI. században vált általánossá a kelet-európai országokban. Ennek magyarázata szerinte a kelet-európai országok mezőgazdaságának differenciált szerkezetében keresendő. Az egyes agrártermékek termelésére specializált vidékek (gabonatermő területek, borvidékek, a hegyi pásztorkodás övezetei) között élénk csereforgalom fejlődött ki, s ez lehetővé tette a földesúri jövedelmek stabilizálódását. A földesúr egyre inkább pénzáradékokat követelt a parasztoktól, s terményszükségletét saját majorságából fedezte. A majorságok kezdetben csak a saját szükségletre termeltek, vagy legfeljebb a helyi piacra. Csak a XVI. századra alakult ki a kelet-európai országokban a majorsági gazdálkodás jellegzetes formája: a kereskedő nagybirtok, amely a városi kereskedők kizárásával maga bonyolította le az árucserét. A majorsági gazdálkodás csirái tehát valahol a XI—XII. században keresendők, de kelet-európai szerepét a XVI—XIX. században mégis csak a kelet- és nyugat-európai országok között kialakult világgazdasági munkamegosztás alapozta meg.

A döntő fordulat tehát a XIV—XV. század fordulója körül történt, s lényege az ipar és mezőgazdaság kontinentális méretekben történt szétválása volt. Nyugat-Európa már a XIII—XIV. században az ipar klasszikus területe volt, szemben az agrár Kelet-Európával, s ezt a fejlődést a gyarmatosítás csak gyorsítani tudta, de nem elindítani.

3. A kelet-európai országok gazdasági és társadalmi viszonyai a XVI—XVIII. században igen elmaradottak voltak, s fejlődésük rendkívül kínosan, lassan haladt. Ez a körülmény, valamint a nyugati országok egyre inkább kidomborodó gazdasági és hatalmi fölénye arra ösztönözte Kelet-Európa felvilágosodott abszolutista uralkodóit, hogy az állam katonai és fiskális érdekében, felülről való beavatkozással mesterségesen oldjanak meg olyan problé-

mákat, amelyeket a gazdasági-társadalmi fejlődés önmagában képtelen volt kielégítően megoldani. Az államhatalomnak ez a felülről való beavatkozása a gazdasági és a társadalmi fejlődésbe — manufaktúrák alapítása, a jobbágyviszonyok állami szabályozása, urbáriumok stb. formájában — a kelet-európai országok XVIII. századi történelmének egyik legszembeütőbb vonása.

A referátum — *Sándor Vilmos* véleménye szerint — kissé eltúlozta ennek az állami beavatkozásnak a fontosságát. Ez a beavatkozás a nyugati államokban is erős volt, s ha talán nem is oly közvetlen, mint a Habsburg-monarchiában, Poroszországban vagy Oroszországban, de mindenesetre hatásosabb és átfogóbb módszerekkel dolgozott. Számításba kell venni továbbá a kelet-európai soknemzetiségű birodalmakban kialakult bonyolult függőségi viszonyokat is. Ezek tették lehetővé, hogy egyes országok az ipari fejlődésükhöz szükséges tőkét és nyersanyagot a velük szemben függő viszonyban levő fejlettebb országokból teremthessék elő. Ez lényegében a gyarmati jellegű függés problémája a Habsburg birodalomban: az osztrák és cseh manufaktúraipar kialakulásának alapját a tőlük keletebbre fekvő országok kiaknázása képezte.

Benda Kálmán arra hívta fel a figyelmet, hogy a 2. pontban említett tényezők hatása következtében a kelet-európai országok nemcsak a gazdasági-társadalmi fejlődés, hanem a politikai kibontakozás tekintetében is hátrányos helyzetbe kerültek a nyugati országokkal szemben. A polgári nemzetállamok kialakulásához a Nyugaton az abszolút monarchiakon keresztül vezetett az út, mert azok központosított ereje letörte a partikuláris erők ellenállását, elősegítette a polgárság fejlődését és nagymértékben előmozdította a nemzetállamok folyamatát. A kelet-európai országokban viszont — Oroszországot kivéve — a nemzeti abszolút monarchiak ismételt kísérletek ellenére sem tudtak tartósan kialakulni. A nemzeti abszolutizmus kiesése számos olyan vonást eredményezett ezeknek az országoknak a fejlődésében, amelyekkel számolnunk kell a kelet-európai népek XVIII — XIX. századi történetének tanulmányozásakor (a polgárság fejletlen volta, a nemesség politikai túlsúlya stb.).

4. A soknemzetiségű államok problémáját és a nemzetiségi kérdést a referátum Kelet-Európa egyik fő sajátosságaként mutatta be, s ennek megfelelően sokoldalúan tárgyalta. Több tétele körül élénk vita alakult ki. *Niederhauser Emil* szerint a XV. században a kelet-európai országokban is megvoltak a lehetőségei annak, hogy etnikailag egységes nemzeti államok jöjjenek létre, ezek a lehetőségek azonban a török hódítás következtében nem valósulhattak meg. A török uralom alatt állott területek etnikai képe igen tarkává vált, a török hatalom szomszédságában pedig a védekezés kényszere következtében több népet és országot átfogó nemzetekfeletti birodalmak alakultak ki. A kelet-európai országokban tehát a nemzetiségi kérdés és a nemzeti függetlenség kérdése egészen a legújabb időkig megoldatlan maradt, s minduntalan elébe toladott a társadalmi haladás fontos és égető problémáinak, gátolva azok megoldását is. A referátum jól összefoglalta a XVIII. század végén a kapitalista fejlődés nekilendülésével fellángoló nemzeti újjászületési mozgalmak különböző szakaszainak jellemző vonásait, ismertette azok osztálytartalmát (a burzsoázia és az értelmiség szerepét) s a nemzeti önkormányzati törekvések különféle formáit (ausztroszlávizmus, kulturális nemzeti autonómia stb.).

Sándor Vilmos a referátum néhány kifejezésbeli pontatlanságát korrigálta: soknemzetiségű államokról beszélhetünk csak, s nem „nemzetekfeletti

birodalmakról”, amint a referátum tette, mert ilyenek a valóságban nem léteznek. A nemzeti önállóság, illetve a nemzeti kisebbségek kérdése beletartozik a társadalmi haladás általános problematikájába, tehát nem lehet őket egyszerűen különválasztani és egymással szembeállítani. Hasonló véleményen volt *Csatári Dániel* is, aki rámutatott arra, hogy a nemzeti-ségi kérdés felmerülése maga is a társadalmi haladás, azaz a XVIII. század végén fellendülő kapitalista fejlődés eredménye volt, nem lehet tehát minden további nélkül a társadalmi haladást gátló tényezőként elkönyvelni, mivel tulajdonképpen ugyanazon fejlődési folyamat két oldaláról van szó.

Hanák Péter szerint sem a tatár és török hódítók elleni védekezés, sem a kelet-európai országok lassú etnikai konszolidációja nem magyarázza kellőképpen, hogy miért és hogyan alakultak ki itt soknemzetiségű államok, s az idők folyamán miért nem asszimilálódott az egy államkeretben tömörült sokféle nép, mint Nyugaton. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a dunai térségben kicsiny és számbelileg gyenge népek éltek, amelyek közül egyik sem tudott önállóan erős centralizált monarchiát létrehozni. A döntő azonban — véleménye szerint — az asszimiláció problémája, s itt ismét ugyanazokkal a tényezőkkel találkozunk, amelyek már a 2. probléma vitájában is főszerepet játszottak: a kelet-európai országokban fejletlen volt a legnagyobb asszimiláló tényező, a város, a munkaszervezet és az árucsereforgalom. A különböző etnikumú területek sokáig megmaradtak a maguk terriotoriális elzárkózottságában. A város nem tudta lényegesen átalakítani környékének gazdasági, társadalmi és etnikai viszonyait, nem tudta magához asszimilálni a falut. Sőt azt is mondhatnánk, hogy a kelet-európai országokban éppen fordított folyamat játszódtott le, mint Nyugat-Európában: a falu asszimilálta magához a várost.

Csatári Dániel és *Katus László* egyaránt vitatták a referátumnak azt a megállapítását, hogy a XIV—XV. században Kelet-Európában egységes etnikumú államok jöttek létre, s megnyíltak a lehetőségei a nemzetállamok kialakulásának. Magyarország sem az Anjouk, sem a Hunyadiak idejében nem volt egységes etnikumú állam. A korai központosítás Kelet-Európában nem nemzeti, hanem vegyes etnikumú államokban ment végbe, s minden valószínűség szerint akkor sem hozott volna létre egységes nemzetállamokat, ha tartós marad is. A kelet-európai országokban a nemzeti centralizáció és az etnikailag egységes állam nem szükségképpen tételezik fel egymást.

Több felszólaló utalt arra, hogy nem lehet általánosítani azt a tételt, amely szerint a soknemzetiségű államok Kelet-Európában az idegen hódítók (tatárok, törökök) elleni védekezés megkövetelte központosítás szükségzerű következményeként jöttek létre. Oroszországban például éppen a tatár hatalom visszaszorítása, gyengülése és megdöntése során és után alakult ki a soknemzetiségű állam. Hasonló a helyzet a lengyeleknél és a magyaroknál is, ahol a hódítás fenyegetésétől függetlenül vegyes etnikai összetételű államok alakultak ki.

Katus László szerint a nemzetiségi kérdés, a nemzeti függetlenségi mozgalmak és a társadalmi haladás közötti látszólagos ellentmondások csak akkor tisztázhatók megnyugtató módon, ha figyelembe vesszük, hogy Kelet-Európában — a nyugat-európai nemzetállami fejlődéssel szembeni alapvető eltéréseken belül — a nemzettévalás folyamatának különféle útjai, a soknemzetiségű államoknak különböző típusai alakultak ki, amelyeken belül az említett problémák

más-más formában és összefüggésben merültek fel —, amint erre I. Tóth Zoltán korábbi tanulmányai már rámutattak.

A soknemzetiségű állam első típusát a legjellegzetesebben Magyarország képviseli, ahol már a feudális állam is úgy alakult ki, hogy több népet és néptöredéket foglalt magában. Ilyen esetben több nép alkot egyetlen feudális társadalmi szerkezetet, amelynek uralkodó osztályában természetesen az államalkotó nép van túlsúlyban, s állandóan felszívja, asszimilálja a többi népek felső rétegeit is. Ez volt a helyzet Ausztriában az alpesi szláv népeket és a szlovéneket, Oroszországban pedig a meghódított finnugor és török-tatár népeket illetően. Ezekben az államokban az államalkotó nép és a többi nép viszonya elsősorban a földesúr és jobbágy alapvető feudális osztályviszonyában fejeződik ki, s az etnikai, majd nemzeti ellentétek egészen a feudális termelési viszonyok felszámolásáig — tehát a XIX. század közepéig — megbújtak és háttérbe szorultak az alapvető feudális osztályellentét mögött. Az ilyen népek nemzeti fejlődése előtt igen nagy akadályok álltak, s viszonylag későn és kínosan indult meg. Ilyen esetekben merül fel az ún. „csonka feudális társadalmak” sokat vitatott problémája, itt van fontos vezetős szerepe az értelmiségnek, s itt különíthetők el a legklasszikusabban a nemzeti mozgalom kulturális-nyelvi és politikai fázisai. Ilyen esetben a nemzetiségi kérdés egyáltalán nem akadályozza a társadalmi haladást, a nemzeti fejlődés igazi lehetőségei éppen a társadalmi problémák megoldása után jönnek létre, s a jobbágyfelszabadítás teremti meg ennek gazdasági és társadalmi alapjait a nemzetiségi parasztság földtulajdonának megteremtésével és a nemzetiségi burzsoáziák viszonylag szabadabb fejlődési lehetőségének biztosításával.

A második típusba azok a soknemzetiségű államok tartoznak, amelyek a több, lényegében azonos gazdasági és társadalmi fejlettségi fokon álló nép politikai egyesülése (hódítás, perszonális vagy reálunió, dinasztikus kapcsolatok stb.) útján alakultak ki. Ilyen volt a Habsburg-birodalomban Ausztria, Magyarország, Csehország és Lengyelország viszonya, a magyar—horvát unió, a lengyel—litván unió és Oroszországban az oroszok és lengyelek viszonya. Itt az alárendelt népeknek különálló, teljes feudális társadalmi szerkezetük van, s a népek közti ellentétekben a nemzeti függetlenség problémái állnak előtérben, amelyek már a feudalizmus idején éles formában, nemzeti szabadságharcok alakjában jelentkeznek. Ennél a típusnál állhat elő az az eset, hogy a nemzeti függetlenség problémája átmenetileg és látszólag összeütközésbe kerül a társadalmi haladás problémáival, mivel mindkét kérdés megoldása egyaránt a hiányzó vagy elégtelen burzsoázia szerepét betöltő feudális osztályokra (például Magyarországon az árutermelő középnemességre) várt, ez a tény pedig önmagában hordozza a súlyos belső ellentmondásokat.

A kelet-európai nemzeti kérdés igazi bonyolultságát éppen az adja, hogy a legtöbb esetben keverednek a nemzettévalás és a nemzeti mozgalmak különböző típusai (ennek legjellegzetesebb esete a Habsburg-monarchia és azon belül is Magyarország). Ekkor áll elő az az eset, midőn egy nép a saját nemzeti önállóságaért és szabad nemzeti fejlődéséért vívott harcát fokozva, fokozza a tőle függő népek nemzeti elnyomását is. Ilyen esetekben merül fel a politikai és gazdasági függőségének az a bonyolult rendszere is, amelyet Magyarország Ausztria viszonyában a sokat vitatott „gyarmati”, „félgyarmati” vagy „gyarmati jellegű” függés fogalmával fejezünk ki.

Katus László szerint az ausztrószlávizmust nem elég kizárólag a cári abszolútizmus hódítóterekvéseitől való félelemmel magyarázni. Az Osztrák—

Magyar Monarchia szláv — elsősorban cseh és délszláv — liberális burzsoáziájának komoly osztályérdekei fűződtek a Monarchia föderatív formában való további fenntartásához a XIX. század közepén és második felében. Közrejátszott ebben a polgári forradalmak lezajlásának és felülről való lezárásának sajátos kelet-európai formája is, amellyel a referátum sajnos nem foglalkozott a jelentőségének megfelelően, pedig a XIX. és XX. század egész fejlődésének problémáit elsősorban ezzel a körülménnyel lehet magyarázni.

A vitát végeredményben mind a nacionalista szemlélet maradványai elleni harc, mind a felmerült szakmai kérdések tisztázása szempontjából eredményesnek és hasznosnak minősíthetjük. A felmerült problémák sokoldalú megvitatása, a különböző álláspontok képviselői közt kialakult élénk eszmecsere — ha nem is hozott véglegesnek és leszűrtnek tekinthető eredményeket — mégis számos hasznos szempontot nyújtott a magyar történeti fejlődés szélesebb, egyetemes történeti összefüggéseinek megértéséhez. —s —ó